

**AS FORMAS TIPO *TIVO*
E O CONTACTO LINGÜÍSTICO
COS ROMANCES CENTRAIS**

Francisco Dubert García

Instituto da Lingua Galega -

Universidade de Santiago de Compostela

O contacto lingüístico galego / castelán é unha preocupación constante nos discursos sobre o galego; acostuma ter unha raíz purista que ve o contacto e os seus resultados como unha anormalidade histórica. Rara vez se estuda só con fins descritivos*. Porén, galego e castelán levan en contacto desde as súas orixes e o castelán foi a variedade de prestixio, polo que é natural que houbese consecuencias lingüísticas; a meu ver, o galego *non perdeu nada da súa galeguidade neste contacto*; ademais, creo que non se pode dissociar a súa constitución como lingua da súa situación de contacto.

Neste traballo pretendo tomar un ítem lingüístico cuxa historia nunca resultou sospeitosa: o sufixo de número persoa (doravante, SNP) *-/o/* da 3SG.IND.PRT.PFV nos pretéritos fortes, tipo *tivo*. Vou aplicarlle a este SNP o método de detección de interferencias que Freixeiro Mato (1998) explicita e tentar levantar sospeitas razoables sobre a orixe converxente desta forma. Se consigo tal, deixarei aberto un desafío: ¿Debemos condenar esta forma e recomendar outras non converxentes, como se fai coas segundas formas dos dobretes *dicir - dicer, recibir - receber, vivir - viver*?

Falarei de contacto do galego cos romances centrais, en que inclúo nun bloque o asturleonés e o castelán; unifíco contacto xeográfico co asturleonés, e contacto vertical, por superposición, co castelán.

Para lanzar este desafío presento en § 1 unhas reflexións básicas sobre o cambio lingüístico, o préstamo como un fenómeno máis de cambio; en § 2 analizo a detección do castelanismo gramatical como problema; en § 3 trato da orixe histórica das formas tipo *tivo*; finalmente, en § 4 expoño as miñas dúbidas e as súas razóns.

1. ¿COMO FUNCIONA O CAMBIO LINGÜÍSTICO?

Sexa o cambio [aw] > [ow], que nunha explicación mecanicista é un caso de asimilación. O cambio [aw] > [ow] é natural, non obrigatorio: moitas linguas pre-

* Este traballo realizouse coa axuda do Ministerio de Ciencia e Innovación, dentro do proxecto «Cambio lingüístico en el gallego actual» (FFI2012-33845). Agradézolles a Inés Fernández Ordóñez, Paul O'Neill e Ramón Mariño Paz os comentarios con que axudaron a mellorar versións previas deste traballo. Os erros son só meus.

sentan a secuencia [aw] e non a cambian a [ow] (Lausberg 1962: 146). Ademais, non tódalas secuencias [aw] cambian a [ow] ó mesmo tempo: debido á *difusión lexical*, o cambio actúa antes nas palabras máis frecuentes. A necesidade de mencionar a frecuencia (Bybee 2001 e 2010) mostra a insuficiencia da explicación mecanicista. Con todo, a suma de difusión léxica e explicación mecanicista segue sendo insuficiente: «A ‘phonetic law’ is not an explanation, but something to be explained; it is nothing else but a mere statement of facts, a formula of correspondence, which says nothing about the cause of change, and we are therefore justified if we try to dig deeper and penetrate to the real psychology of speech» (Jespersen 1922: 269).

Os falantes deben ter *razóns*, factores psicosociais, para modificar a súa lingua:

El oyente —aunque, lo más a menudo, de una manera inmediata y no reflexiva— compara siempre su saber con el del hablante y está dispuesto a aceptar los modos lingüísticos de éste si reconoce su superioridad cultural o tiene dudas acerca de la excelencia de su saber (Cosseriu 1988: 87).

El oyente puede adoptar también modos lingüísticos de sujetos de cultura inferior, si le resultan funcionalmente útiles o particularmente expresivos. Y, aun sin ello, puede adoptarlos por la tendencia a hablar «como los otros»: para no «aislarse» lingüísticamente de la comunidad. También el no distinguirse ostentativamente de la comunidad lingüística es asunto de gusto, ya se considere bueno o malo (Cosseriu 1988: 87, n. 37).

No cambio xogan elementos coma o *prestixio aberto* e o *encuberto* (Milroy e Milroy 1991: 57). Da interacción entre estas forzas xorde a necesidade de escoller entre o *status* e a *solidariedade*:

If a member of a close-knit working-class group begins to adopt speech that is not exactly the common speech of the network [...], he must again weigh up the potential benefits and disadvantages of this behaviour. To the extent that he values the moral, emotional and practical support of his network peers, he will opt for their familiar speech-patterns. To the extent that he chooses the standardised or high-prestige form of the language, he is opting for *status* rather than solidarity. In so doing, he is taking a decision to distance himself from the norms of his group in the interests of his own social mobility (Milroy e Milroy 1991: 59).

Pero ademais, o cambio non está constringido a unha lingua: pode actuar ó longo dun territorio, atravesando varias linguas. O cambio [ow] > [o] actuou no castelán, parte do leonés, parte do portugués, o aragonés e o catalán (máis exemplos en Dubert 2010 ou Fernández-Ordóñez 2011). Podemos chamar *monoxené-tico* a un cambio creado nunha parte do territorio e exportado a outra, e *polixené-tico* ó nado en varias partes non conectadas. O galego presenta os posesivos *meu, teu, seu*. Non é o sistema herdado do latín: *teu* e *seu* foron creados por analoxía con *meu* (Fernández Rei 1990: 73). No asturiano aparecen *mío, to, so* (García Arias 2003: 277-278); no castelán antigo, *mío ~ mió, to, so*; todos descendentes de MĒUM, TŪUM, SŪUM. En catalán reaparecen *teu, seu*, descendentes analóxicos de MĒUM, similares ós galegos (Moll 1952: 1193).

Entre os diferentes tipos de innovacións, Coseriu (1988: 79) distingue tamén o *préstamo*, que, para el, é outra forma de creatividade dos falantes, que refán a lingua deste xeito. Se se toma un préstamo por considerar a forma nova máis prestixiosa, actúase creativamente, pois búscase modificar os efectos pragmáticos do acto de fala: «la adopción no es un acto de imitación mecánica, sino un acto inteligente y selectivo» (Coseriu 1988: 82). O préstamo tamén está suxeito a restricións psicosociais e constringido por crenzas e actitudes; este proceso avaliativo mostra outra vez o seu carácter creativo.

Algunhas persoas cren que a estrutura dunha lingua goza dun poder axentivo capaz de rexeitar trazos gramaticais. Fálase do *xenio* da lingua, un elemento que dirixe a súa deriva evolutiva. Porén, os estudos de contacto mostran que non existe área da gramática que non poida ser atinxida nunha situación de contacto¹, sen importar a distancia tipolóxica nin estrutural das linguas. Vexamos os seguintes datos do vasco, lingua que se supón o suficientemente distinta dos romances veciños como para verse libre da súa influencia.

No vasco tradicional a modalidade potencial exprésase cun morfema ligado ó verbo; en romance exprésase mediante un complexo verbal co verbo *poder* como auxiliar e o verbo principal en infinitivo. En (1) vemos a representación morfolóxica do vasco *dago* ‘é/está’ e a do castelán *está*:

¹ «Borrowed forms are easier to detect than borrowed patterns, and this is why many linguists think – in all likelihood, erroneously – that they are always more common. A careful inductively based analysis of individual language contact situations suggests the opposite. Languages with few if any borrowed forms tend to show a variety of borrowed patterns» (Aikhenvald 2007: 40).

1)	<i>vasco</i>	<i>castelán</i>	
	dago	es, está	
	SER: 3SG.IND.PRS	SER: 3SG.IND.PRS	
	‘é, está’	‘é, está’	
2)	<i>vasco conservador</i>	<i>castelán</i>	<i>vasco innovador</i>
	dago- ke	puede ser	egon daiteke
	SER: 3SG.PRS-POT	PODER: 3SG.IND.PRS	SER: INF
	‘pode ser’	‘pode ser’	SER: INF PODER: 3SG.PRS
			‘pode ser’

Como se aprecia en (2), o vasco conservador presenta unha forma *dagoke*, en canto o innovador presenta o complexo *egon daiteke*. A diferenza entre a construción *egon daiteke* e a románica é a orde de palabras: a orde románica é [auxiliar principal]; a vasca [principal auxiliar]. A construción perifrástica resulta da influencia románica. O lector pode encontrar máis exemplos no traballo de Jendraschek (2007).

Cando os préstamos gramaticais cruzan linguas prodúcese *converxencia*: o feito de que «bilingual contact is prolonged, often extending over more than a millennium, has important consequences» (Hock 1991: 492). Galego, portugués, asturleonés e castelán comparten trazos que os agrupan fronte ó catalán. Uns quizais remonten á época latina: os tipos léxicos *querer - voler, mazá - poma, tío - oncle, perna - cama* (Rohlfs 1954). Outros explícanse dentro do latín vulgar: as tres conxugacións con vogais temáticas /a/, /e/, /i/ e a inexistencia de formas coma *batre* ‘bater’; máis tardiamente, a presenza en galego, portugués e castelán de tres demostrativos (*este, ese, aquel*) e dous en catalán moderno. Para Moll: «las continuas relaciones políticas, eclesiásticas, comerciales y culturales de Cataluña con los países ultrapirenaicos hasta principios del siglo XIII, explican el parentesco existente entre nuestra lengua y los dialectos languadocianos» (1952: 36).

Segundo Hock (1991: 493), non tódolos membros dunha comunidade teñen que ser bilingües para que haxa converxencia. Estes movementos de converxencia dan lugar a *áreas lingüísticas* ou *sprachbünde*:

Convergence has ever more far-reaching and interesting effects in areas where adstratal languages are in long-standing bilingual contact. Under these circumstances, languages which may be quite distantly related or which exhibit no discernable genetic rela-

tionship may come to converge to the extent that they form a group that is structurally quite distinct from the surrounding and/or genetically related languages. Such a group of languages is commonly referred to as a **sprachbund** (Hock 1991: 494, trazo grosso no orixinal).

A área lingüística máis famosa en Europa está nos Balcáns, onde linguas distintas pasaron co paso do tempo a compartir trazos, moitos dos cales parecen provir do grego (Bynon 1977: 337):

- a. búlgaro, romanés e albanés presentan un artigo posposto, fan os numerais do *once* ó *dezanove* cun esquema cuxo significado é «un sobre dez», «dous sobre dez»...;
- b. en grego, macedonio, serbio e búlgaro elimináronse complexos [verbo + inf] por complexos con completivas:
Grego Moderno: *θelo na yrafo*
Serbio: *hoću da pisam*
‘quero que escribo’ < *quero escribir*
- c. en grego, romanés, albanés ou servo-croata úsase o verbo *querer* - *desexar* para construír o Futuro; xeralmente o verbo auxiliar non se flexiona e é seguido por unha completiva:
Grego: *θα* (< *θelo na*) *yrafo*
Romanés: *o să scriu*
eu [*querer* [*que escribo*]] ‘eu escribirei’

Schleicher (1821-1868) dicía destas linguas que eran «os membros máis corruptos das súas familias respectivas».

2. A DETECCIÓN DO CASTELANISMO GRAMATICAL COMO PROBLEMA

O conflito normativo galego tivo como unha das súas manifestacións un debate sobre o establecemento do catálogo de castellanismos que xerou fenómenos estrela: as terminacións *-ción* - *-çom*, *-ble* - *-vel*, etc. Outros fenómenos sospeitosos, por exemplo as formas *fago*, *faga* do verbo *facere*, nunca gozaron dese protagonismo.

Nos textos medievais, Maia (1986: 791) detecta formas tipo *fago - faga* «apenas registadas em documentos da Galiza». Como son documentacións dos séculos xv e xvi, conclúe que «poder-se-ia ser levado a interpretá-las sem hesitação como resultado da penetração do castelhana nesta zona». Ora ben, como estas formas foron tamén usadas en Portugal nalgúns dialectos de Entre Douro e Miño e como autores coma Gil Vicente as usaron para caracterizar personaxes populares, quizais non deban ser consideradas castelanismos en galego, senón que talvez «a influéncia do castelhana tenha contribuído para alterar o estatuto sociolingüístico das referidas formas [en Galicia], facto que facilitou o seu emprego em textos desta natureza. Penso ser igualmente a mesma circunstância que contribuiu para que as formas do tipo considerado tenham acabado por generalizar-se em galego» (Maia 1986: 791).

Polo tanto, as formas poderían ter orixe galego-portuguesa, pero a súa difusión xustificárase pola presenza do castelán. As formas *fago* aparecerían en galego e castelán por un proceso de polixénese (?), mais o seu triunfo en galego deberíase á presenza do castelán en Galicia, que favoreceu a converxencia. Ramón Lorenzo crítica este método:

Maia ten a tendencia a querer explicar como autóctonas todas aquelas formas idénticas ás castelás que aparecen en documentos galegos e do N. de Portugal, deixando só o calificativo de «castelhanismo» para as que aparecen unicamente nos galegos, e isto non é válido (Lorenzo 1987: 465).

A relación co castelán é innecesaria e falsa e supón un sometemento total dunha lingua á outra, cousa que nunca se deu. A substitución de *faço* por *fago* é paralela á substitución de *peço, peça* por *pido, pida* [...]. Todas elas se explican polo mesmo proceso analóxico dentro do verbo, o que levou a unha profunda transformación do sistema primitivo, e a coincidencia nalgúns casos co castelán é pura casualidade, debido a que nesta lingua tamén se deu o mesmo proceso (Lorenzo 1987: 472).

Lorenzo, falando de *pura casualidade*, nega a *existencia dun sometemento*. A gramática do galego non se viu afectada polo castelán e non todo o que en galego coincide co castelán é castelanismo. Ora ben, as hipóteses de Maia non son *inválidas* de raíz e, como viamos atrás, teñen sustento teórico suficiente:

- a. As linguas non se someten; sométense os falantes; e o seu somentemento maniféstase no seu uso das linguas. O rei dirixíase ós galegos en castelán e os galegos non se dirixían ó rei en galego (Monteagudo 1999: 127-128). Esta situación favorece a crenza de que a lingua usada para a relación coa coroa é máis importante cá lingua de *circulación interna*; á súa vez, esta crenza favorece a evolución converxente.
- b. Non fai falta sometemento para que haxa converxencia, como mostran os datos dos Balcáns.
- c. Para dar unha visión completa do cambio lingüístico non se pode apelar só a explicacións mecanicistas ou casualidades e deixar de lado os factores psicosociais. Cómpre deixar claro o contexto social e lingüístico en que se produciu un cambio, pois pode ser pertinente para explicar por que un cambio avanza dun xeito ou noutro.
- d. As coincidencias evolutivas co castelán e asturleonés poden ser fenómenos de polixénese e non de monoxénese, pero non podemos desprezar o feito de que algunhas delas triunfaron nas áreas *contiguas* en que galego, asturleonés e castelán convivían máis intensamente.
- e. Debemos evitar aplicar a nosa visión actual, con linguas claramente compartimentadas, a outras en que as fronteiras lingüísticas son máis difusas:

A fronteira lingüística principal (fronteira estilística, non espacial) que se foi delineando ó longo do período, era a que separaba o latín das falas vulgares, os romances. O *romance* era percibido como unha entidade lingüística difusa, no seo do cal a duras penas se distinguían fronteiras que permitisen enxergar subunidades nidiamente definidas, xa que as variacións entre as falas duns territorios e os contiguos eran progresivas e a penas perceptibles, sen que existisen modalidades de referencia que fixasen e asegurasen trazos distintivos. Conforme ían xurdindo e consolidándose tradicións escritas minimamente estables, arredor delas comezaron a callar agrupamentos lingüísticos máis ou menos recoñecibles, nun proceso lento, que soamente atinxirá o seu cume co acceso dos vulgares á prensa á franxa alta de funcións, elaboración e prestixio (Monteagudo 1999: 84-85).

É posible que Lorenzo negue a natureza converxente galego-castelá de *fago* porque se negue a admitir que todo aquilo en que o galego se distingue do portu-

gués sexa castelanizante, coma se o galego non puidese xerar formas autónomas; alén disto, se se demostrase a natureza converxente dalgúns destes fenómenos, quedarían automaticamente *comprometidos, lixados*.

Freixeiro Mato (1998), movéndose na liña de Maia, propón un método para atribuír unha orixe castelanizante á gheada:

Todo cambio lingüístico producido nun contexto diglósico na lingua dominada en dirección á lingua dominante, para acabar coincidindo total ou parcialmente con ela, en principio, e mentres non se demostre o contrario, é sospeitoso de se producir por interferencia da mesma (Freixeiro Mato 1998: 154).

A razón principal a favor da tese castelanista é a ausencia total de gheada en portugués, comportándose a fronteira política como fronteira do fenómeno lingüístico da gheada. [...] O problema estaría, pois, non só en explicar a orixe da gheada galega, senón tamén en explicar por qué non se dá en portugués (Freixeiro Mato 1998: 154-155).

O resto do artigo resulta de aplicar este método ás formas tipo *fixo, quixo, dixo* dos verbos fortes.

3. O CONTACTO GALEGO / ROMANCES CENTRAIS E AS FORMAS TIPO *TIVO*

Outros sospeitosos esquecidos no debate normativo son as formas de palabra das 3SG.IND.PRT.PFV dos pretéritos fortes: *fixo, quixo, dixo, puxo, estivo*, etc. AGAL (1988 e 1989) non comenta nin a altura da vogal radical (VR) nin a presenza do SNP /o/ e dá como únicas normativas *fizo - fijo, tivo, pujo, dixo, coubo*, etc., a pesar de que existen ben documentadas como vivas formas coma *fexo, fezo* ou *poxo*. Abonda un simple cotexo coas formas correspondentes castelás, asturianas e portuguesas de (3) para comezar a sospeitar:

3)	Castelán	Asturiano	Galego	Portugués
	hizo	fizo - fijo	fixo	fez
	puso	punxo	puxo	pôs

As formas galegas comparten coas castelás e asturleonesas dous trazos: unha VR alta tónica (*púxo, fíxo*); e unha vogal final dorsal /o/ (*pux-o, fíx-o*), inexistente

nas formas portuguesas. A isoglosa de *tivo* case coincide coa fronteira política hispano-portuguesa: ¿por que non se estenderon en Portugal as formas *tivo* e por que triunfaron en Galicia?, ¿por que case non quedan vestixios de *tivo* en Portugal e, cando aparecen, teñen sempre os romances centrais cerca?, ¿por que non quedan restos de *tivo*, se é que existiu realmente, en Lisboa ou en Coimbra ou en Braga? Outros fenómenos dialectais que comparten galego e portugués en territorios sen continuidade xeográfica débense sen dúbida a polixénese: no nordeste de Portugal, e sen contigüidade co galego, aparecen formas coma *cantí*, 1SG.IND.PRT.PFV de *cantar*, similares ás *cantín* do occidente galego². No caso de *tivo*, a contigüidade é co asturleonés e castelán.

3.1. Orixes das formas tipo *tivo*. Explicacións mecanicistas

Comecemos coa explicación canónica que nos ofrece Santamarina (1974):

SNP: *-o* < lat. *UT (<UIT). Se trata del resultado fonético normal de lo que originariamente era sufijo aspectual -U-, que acabó vocalizándose después de la síncopa: CLAMAVIT > *CLAMABT > *CLAMAUT > *chamóu*. Este SNP que en principio era propio solamente de los perfectos débiles (*chamóu*, *partíu*) y de los perfectos convertidos en débiles por la analogía (*debéu*, *respondéu*) acabó aplicándose a los perfectos fuertes en su alomorfía silábica [-o] para aquellos que pierden la VT en la P³ del Pf.: *fixo*, *dixo*, *puido*, *tuvo*, *soubo*, *puxo*, *houbo*, *coubo* (Santamarina 1974: 66).

A maioría dos autores (Huber 1933: 242, Maia 1986: 745-746, Ferreiro 1995: 320, Mariño 2008: 93-94) explican a aparición de *-o* en *tivo* no galego como resultado de analoxía coas vogais *-u* / *-o* dos perfectos débiles, tipo *cantou* ~ *comeu* ~ *partiu*. Esta explicación non ten en conta a presenza do castelán nin a veciñanza do asturleonés, a pesar da coincidencia de proceso e resultado.

Segundo Ferreiro (1995: 320), antes do cambio a 1SG.IND.PRT.PFV e a 3SG.IND.PRT.PFV eran sincréticas en moitos verbos como resultado da evolución fonética regular: *houve* < HABUĪ e HABUĪT representaba a 1SG ou a 3SG. Pola contra, nos casos en que se producira a metafonía de Ī final sobre a vogal media tónica

² Galego das Rías de Arousa e de Pontevedra, *cantín* en 1SG.IND.PRT.PFV (Fernández Rei 1990: 81). Tamén en Trás-os-Montes (Moura Santos 1967), Riba-Tejo e Beira Baixa (Leite de Vasconcellos 1901: 132), sen contigüidade co galego.

(['fedzi] > ['fidzi] > ['fits]) non se daba tal sincretismo, pois a 1SG (*fiz*) distinguíase da 3SG (*fez*). Así quedaban diferenciados dous tipos de perfectos fortes, os sincréticos e os non-sincréticos:

	non-sincrético	sincrético
1SG.IND.PRT.PFV	<i>fiz, pus</i>	<i>houve, soube</i>
3SG.IND.PRT.PFV	<i>fez, pos</i>	<i>houve, soube</i>

Fiz e *pus* non eran as únicas formas galegas. Varela Barreiro (1997) recolle a existencia no XIII de formas da 1SG.IND.PRT.PFV dos pretéritos fortes sigmáticos coa consoante radical palatalizada e que conservan *-el* - *-il* < *-ī*: *aduxe, dixe, quige, quigi, fige, figi* nas Cantigas de Santa María e na lírica profana; Maia (1986) documenta *pogi* en 1281, *puge* en 1278, *pugi* en 1269, *figi* no 1289. Só posteriormente se xeneralizou a raíz palatalizada a todo o tema de perfecto.

O IND.PRT.PFV do verbo *vir* constitúe un caso especial, cunha forma *vin* < *VĒNĪ* para a 1SG e *vẽo* < *VĒNŪT* < *VĒNĪT* para a 3SG. Este feito adoita pasar desapercibido: *vẽo* evoluiu en galego para *veu* (contrastando, por exemplo, con *cheo, freo, seo*) e en portugués para *veio* (concordando con *cheio, freio, seio*). As formas coma *vẽo, chẽo, chẽa, mão*, froito da queda dunha consoante intervocálica constituían hiatos (Neto 1988: 412). A evolución estritamente fonética de *vẽo* (sen que a morfoloxía do verbo interviñera), indica que a forma da 3SG era autónoma (no sentido de Bybee 2001).

Outra vez segundo Ferreiro (1995: 320), tras o período trobadoresco (i.e., após 1350, Neto 1988: 405), a 3SG «comeza a verse alterada pola progresiva tendencia á ruptura da coincidencia formal mediante a aparición da terminación *-o* na P3 (*houve* > *houvo*, etc.)». Porén, estas formas xa aparecen nas *Cantigas de Santa María* e nas cantigas profanas, o que adianta a súa aparición, cando menos, ó século XIII. Máis adiante, Ferreiro segue: «A xénese do cambio reside no incremento dun SNP *-o*, analóxico cos pretéritos fracos (cfr. *amou, deveu - deveo, partiu - partio*), favorecido, ademais, pola necesidade de ruptura da homonimia entre persoas verbais (*houve* vs. *houvo, soube* vs. *soubo, trouxe* vs. *trouxo*, etc.). [...] Posteriormente, a identificación formal da P1 aínda se verá reforzada por *-n*» (Ferreiro 1995: 320).

Estas formas con consoante nasal na 1SG aparecen nos perfectos fracos a partir de principios do século xv, aínda que existen documentacións de finais do XIII, coma un *scrivjn* de 1299 (Maia 1986: 743). Maia non informa de cando comezan a aparecer as formas nasalizadas na 1SG dos pretéritos fortes, polo que pode ser un fenómeno posterior ós textos que ela analiza. Polo tanto, o reforzo da distinción entre a 1SG e a 3SG parece ter pouco que ver coa inserción de *-n*, pois cando se introduce a nasal na 1SG xa existían formas da 3SG con *-o/*. A perda do sincretismo é máis consecuencia do cambio ca causa.

3.2. As formas *tivo* como indicadores dialectais

A presenza de *-o/* nas formas *tivo* hoxe agrupa galego, asturleonés e castelán fronte a portugués, algúns dialectos aragoneses e o catalán. Os estudosos da lingua medieval destacan o carácter *xeograficamente* galego das formas *tivo* e a súa rareza nos textos portugueses:

Uma outra particularidade relativa à terceira pessoa dos perfeitos fortes e que assinala uma clara diferenciação regional no antigo galego-português diz respeito ao emprego, na Galiza, de formas terminadas em *-o*, em contraste com a zona de Entre-Douro-e-Minho, onde se registam apenas formas terminadas em *-e* ou com omissão desta vogal. A sul do Minho, a única forma registada foi *diffô*, num documento localizado em Valença (Maia 1986: 745).

Estamos em presença de uma particularidade que distinguia, já no período medieval, as duas zonas da área galego-portuguesa: a Galiza, onde se usava com bastante frequência as formas em *-o*, sendo mais raras as formas terminadas em *-e*, e a zona a sul do Minho, onde estavam generalizadas estas últimas, sendo muito raras as formas com *-o* analógico (Maia 1986: 746-747).

As formas sem *-o* analógico são características do domínio linguístico galego-português — onde as formas com *-o* estão no entanto longe de ser desconhecidas. Há apenas, dentro deste domínio, desde época antiga, diferenciação regional no que se refere ao emprego de umas ou de outras: em textos galegos antigos e no galego actual são normais as formas em *-o*, esporádicas as formas em *-e*; em textos portugueses antigos as formas com *-o* analógico são raras; vieram a desaparecer totalmente na fase moderna da língua (Cintra 1959: 452).

Semellante troca é antes peculiar ao galego e por isso encontra-se principalmente em escritos nos quais, como as poesias dos trovadores e outros, os seus autores eram mais ou menos influenciados por aquela língua (Nunes 1933: 311).

Naturalmente os trovadores que eram naturais da Galiza, usavam de preferência as formas em *-o*; assim João Garcia de Guilhade só emprega *disso* (a partir de *dixe*) e *quiso*, enquanto D. Dinis, sem pôr totalmente de parte os *fezo* e *quiso* galicianos, prefere-lhes os *feze* ou *fez* e *quis* portugueses. [...] Na *Crónica da Ordem dos Frades Menores* [...], embora raramente, lá se encontram, ao lado dos nacionais *feze, fez, pose, pos, quis, quise*, os galegos *fezo, poso* e *quiso* (Nunes 1933: 311, n. 3).

Quizais o uso de *-/o/* nos textos portugueses fose un caso de *interdialectalismo*, un eco do uso que se ía espallando nos textos galegos e que xa estaba consolidado en textos leoneses e casteláns. Piel (1944) non se detén a explicar as orixes das formas *tivo* no seu estudo da flexión do verbo portugués; canto a *vêo*, refire: «Esta forma [*veio*, FDG] em *o* é, aliás, a única de tipo espanhol *quiso, fezo*, etc., que se salvou em português» (Piel 1944: 231). Williams (1938) tampouco menciona as formas *tivo* e refírese a *veno* como «comum em espanhol arcaico» (1938: 249). D'Ovidio denomina *español* o *-o* das formas *tivo*: «Qualche 3^a ag. di perf. in *-o*, al modo spagnolo, apparisce ogni tanto nel pg. arcaico» (D'Ovidio 1881: 46, n.3). Diez tamén chama *españolas* as formas *tivo*: «L'o espagnol est étranger à la 3e pers.: elle emploie *e* ou rejette toute voyelle, d'où il résulte que dans quelques cas, comme en provençal, la 1re et la 3e pers. se confondent, tandis qu'elles se distinguent dans d'autres par le changement de la voyelle. Dans le plus anciens textes on trouve aussi quelques traces de l'o : ainsi dans le *Canc. ined. fezo*, dans le *Canc. vat.*, par ex. dans les poésies de D. Diniz 64, *quiso*, dans le même recueil aussi *prugo (placuit)*» (1874: 179).

3.3. As formas *tivo* no noreste de Portugal: mirandés e linguas de fronteira

Santos (1967) clasifica como *españolas* as formas *tivo* recollidas na década de 60 do século xx na fronteira hispano-portuguesa: «São bastante frequentes os pretéritos perfeitos do tipo espanhol *estuve — estuviste — estuvo — eu quise — ele quiso*» (Santos 1967: 231); máis adiante: «Para o perfeito de indicativo usa-se

bastante a desinêncía da terceira persoa, semellante à espanhola, *-o: tibo, tebo*; é vulgar [común, FDG] a flexão *tube, tubiste, tubo, tubimos, tubisteis, tubierun*» (Santos 1967: 237).

Estas formas foron recollidas *ó longo da fronteira* en territorios de fala portuguesa e leonesa. Santos confesa prudentemente que non é sinxelo saber se estamos ante innovacións modernas ou ante formas antigas:

A maioría das veces, portanto, a semellanza é antiga; deve-se a uma localización já remota, muitas veces coetânea do seu establecemento nas regiões contíguas de España, e não a uma osmose mais ou menos frecuente entre os dous lados da fronteira (Santos 1967: 430).

Os factos que abrangem em geral uma região bastante extensa, ocupando por veces cidades e outros centros de certa importância cultural, ofrecen possibilidade de serem afinidades antigas, parecendo mais normal que sejam importados factos restritos a pequenas zonas onde é maior o contacto com España (Santos 1967: 432).

Devem incluír-se entre as afinidades antigas os sistemas fonolóxicos, os elementos morfolóxicos que fazem parte de sub-sistemas mais estruturados, algunhas construcións sintácticas mais generalizadas... (Santos 1967: 432).

Cardoso (1995: 240) clasifica as formas *tivo* de Deilão como «traços comuns ao galego», xunto con *andibemos* ou *estubiste*. En Deilão tamén aparecen *qualquera, sequera, sirbes (tu) ~ sirbe (ele)* ‘servir’, *andube, estube, tube...*, trazos que deixan «patenteado o carácter de mescla lingüística de Deilão justificado pola sobrevivência (conjunta) de traços dialectais de orixe diversa na linguaxe corrente dos habitantes da comunidade focalizada» (Cardoso 1995: 247).

Xa Vasconcellos (1901) recollera formas *tivo* en Moimenta (Vinhais), Deilão (Bragança), Petisqueira (Bragança), Campo de Víboras (Vimioso) e Mogadouro. Deilão e Petisqueira son áreas de *lingua mista*; Campo de Víboras pertence a un concello de fala leonesa: son formas asociadas ó contacto. Cando Vasconcellos describe os dialectos trasmontanos sinala a existencia «des prétérīts forts en *-o, houbo, quijo, tebo* (ce qui établit une transition à l’espagnol)» (1901: 149). Neste sentido, volven a parecerme iluminadoras as palabras de Maia (2001) sobre os fenómenos da fronteira lingüística hispano-portuguesa:

Quien pretende estudiar la situación lingüística de las poblaciones fronterizas, siente la dificultad de distinguir las características lingüísticas que son el resultado de antiguas afinidades entre las modalidades dialectales de regiones, que han sido (artificialmente) separadas por la frontera política, y los rasgos que son el resultado reciente del contacto entre las poblaciones y del contacto de lenguas (o dialectos) a través del bilingüismo de los hablantes. Debemos subrayar además que, en las zonas fronterizas, los contactos de lenguas (y/o dialectos) son seculares y complejos.

[...] El contacto del portugués y del español en el ámbito fronterizo (entendido en toda su amplitud) se hace, en general, mediante variedades idiomáticas locales de los respectivos territorios, en algunos casos muy afines [...]. En la situación lingüística de la frontera de Galicia y de León con la provincia portuguesa de Trás-os-Montes: las variedades dialectales relacionadas «umas com as outras por quase insensíveis pontos de transição», constituían un verdadero *continuum* dialectal, constituyendo así, toda esa zona, una compleja región de cruce de rasgos gallego-portugueses y leoneses (Maia 2001, *passim*).

¿Resultan as formas *tivo* de Trás-os-Montes de afinidades antigas ou de innovacións modernas? Se antigas, ¿foron creadas nestes puntos ou importadas? Estamos nunha área de continuum xeolectal con dialectos constitutivos. Estas formas puideron aparecer co moderno contacto... ou con contactos antigos. Que sexan antigas non nos di nada sobre a súa orixe monoxenética ou polixenética: puidéronse tomar por contacto doutras falas máis occidentais que as crearon. Recórdese que é un feito que o contacto existiu: «De la frontera de Trás-os-Montes venían trabajadores rurales a Galicia, a León (Sanabria, Alcañices, etc.), produciéndose incluso migraciones de trabajadores portugueses de la zona fronteriza de Beira Alta a los llanos de la cercana provincia de Salamanca, en donde permanecían durante dos o tres semanas o, incluso, durante un mes o dos» (Maia 2001, *passim*).

3.4. A orixe de -o en castelán e revisión crítica da explicación para o galego

A orixe de -o en *dijo* en castelán adoita vencellarse á presenza desta vogal nos verbos fracos da C2 e da C3, *pidió, comió* (Lapesa 2000, Menéndez Pidal 1940): «Él con -o final analógica de las débiles: dixit, *dixo*, para evitar que **dixe*

se confundiese con Yo (excepción única es *fué* [...]); esta *-o* se halla también en gallego desde los tiempos más antiguos: *tevo, soubo, estevo, quiso, fezo*, pero no en portugués, que conserva la final latina: *teve, soube, quis, fez*» (Menéndez Pidal 1940: 315).

Con todo, Craddock (1983), Lloyd (1987) e Penny (2002) defenden que a adxunción do SNP ás 3sg dos pretéritos fortes produciuse no latín vulgar hispánico: «the ending of *dixio* was probably also extracted [...] from that of the wake preterites, at the stage *CANTĀUT, *IMPLĒUT, *AUDĪUT» (Penny 2002: 224). De feito, Penny (2002: 219, 223 e 229) propón formas latinovulgares coma as de (4) para as bases históricas das formas castelás:

4)	CANTĀĪ	AUDĪĪ	DĪXĪ	FĒCI
	CANTĀSTĪ	AUDĪSTĪ	DĪXISTĪ	FĒCISTI
	CANTĀUT	AUDĪUT	DĪXIT > DĪXUT	FĒCIT > FĒCUT
	CANTĀMUS	AUDĪMUS	*DĪXĪMUS	*FĒCIMUS
	CANTĀSTIS	AUDĪSTIS	DĪXĪSTIS	FĒCISTIS
	CANTĀRUNT	AUDĪRUNT	*DĪXĪRUNT	FĒCĒRUNT

Craddock (1983) sitúa o motor do cambio castelán na adxunción de *-UT* a *VĒNĪT > VĒNUT*, que acabou dando orixe a *vino* e que, como vimos, é o étimo de *vêo*, base do gallego *veu* e do portugués *veio*, que xa viña con vogal dorsal final do Latín Vulgar Hispánico:

The operation of this analogy did not cease with the creation of the regular preterite triad [aw, ew, iw, FDG]. The evidence is compelling, I believe, that in the majority of Hispano-Romance vernaculars the ending *-ut/* was extended to the 3sg preterite of irregular verbs, whose most notable structural characteristic is that they are root-stressed, as opposed to the regular 3sg preterites, which were, in Proto-Hispano-Romance, and, to this day, in Galician-Portuguese, stressed on the theme vowel. OGal.-Ptg. /*vĕo*/ ‘he came’ (Mod. Ptg. *veio*) and OCast. /*vĕno*/ (>/*vino*/) jointly presuppose a base /*vĕnut*/ whose ending reflects that of the PHR [Proto-Hispano-Romance, FDG] regular paradigms just described rather than that of Classical Lat. *uenit*» (Craddock 1983: 6).

Nin o latín vulgar hispánico nin o castelán antigo tiveron que extraer [o], silábico, a partir de [w] asilábico, senón que no latín vulgar hispánico [u] vocálico alternaba con [w] semivocálico:

It is the unstressed ending *-wt/* that appears to have had an especially lively history in Hispano-Romance. The fact that the vocalic portion of the ending is a semivowel in the preterite forms just mentioned follows simply from its standing in hiatus with a stressed vowel. I submit that this strictly phonetic adjustment in no way inhibited the potential recognition of the final segment *-wt/* as a marker of the 3sg preterite, which, when attached to a verbal root ending in a consonant, would quite inevitably have the fully syllabic shape */-ut/* (Craddock 1983: 6).

Craddock ve un problema na extensión analóxica dunha semivogal para crear unha vogal con diferente grao de abertura. E detense a propor unha xustificación: eran os mesmos segmentos básicos, dorsais altos, un silábico [u] e outro asilábico [w], nunha distribución complementaria estritamente fonolóxica automática (non morfolóxica). As condicións de cambio segundo Craddock poderían ser formuladas conforme (5):

- 5) 3SG.IND.PRT.PFV
 V]TEMA + /ut/SNP]V (*cantaut, audiut*)

Este esquema xeneralizouse ás formas fortes, sen máis problema; só houbo que eliminar as restricións referidas ó tema, dando lugar ó esquema de (6):

- 6) 3SG.IND.PRT.PFV
 /ut/SNP]V (*cantaut, audiut, venut, fezut*)

Para Craddock, esta operación analóxica debeu de ser moi antiga, antes de que ñ átono final se abaxara a /o/. Este abaxamento creou unha cuña fonolóxica entre os pretéritos regulares e os irregulares rematados en consoante:

The shift of */vénut/* to */vénot/* shattered the transparency of the structural pattern, since the semivowel in *-wt/* was not affected. Once a few leader forms had been created among the irregular 3sg preterites, the change of its ending from *-ut/* to *-ot/* would have no necessary impact on the eventual extension of the innovation to other irregular verbs. In Old Portuguese the spread of *-ut/*, or its descendant *-ot/*, was largely thwarted, but in most other Hispanic-Romance dialects outside de Catalan domain, including, curiously enough, Old Galician, almost all 3sg irregular preterites followed suit (Craddock 1983: 7).

Polo tanto, na historia do castelán, primeiro creouse *vĒNUT*, ó lado de *DĒDUT* ou *vĪDUT*, por analoxía con *AUDIUT*. A vogal final de *vĒNUT* abaixouse a *veno* e a partir de aí estendeuse ós pretéritos fortes, con independencia do que pasase coas formas dos perfectos débiles. De feito, a forma *veno* < *venot*, previa á caída do *N* interválico latino, era unha boa base para a creación de formas analóxicas coma *quiso*, *fezo*, *ovo*. O verbo *vir* / *venir* é dos máis usados e, dentro do seu paradigma, a 3SG é unha das persoas máis usadas, polo que as formas tipo *venot* contaban cunha presenza relativamente alta. Nótase que a ligazón que antes establecía entre o *-[u]* de *venut* e o *-[w]* de *cantaut*, *impleut* e *partiut*, como variantes dunha mesma vogal posterior alta, non se sostén tralo abaixamento de *[u]* a *[o]*: os verbos regulares presentan *-[w]* e os irregulares *-[o]* e xa existe unha cuña (*wedge*) que destrúe (*shattered*) o padrón morfolóxico que ligaba *-[w]* ~ *-[u]* con 3SG.IND.PRT.PFV.

Que as formas *vĒNUT*, *vĪDUT* e *DĒDUT* son moi antigas próbaos que sexan compartidas por galego, castelán, leonés e portugués, pois están detrás das formas *vino* ~ *veu* ~ *veio*, *vió* ~ *viu* e *dio* ~ *deu*; como vemos en (7) o portugués non presenta descendentes de *vĒNIT*, *vĪDIT* ou *DĒDIT* como si presenta descendentes de *FĒCIT*, *HABUIT*, *DĪXIT*, *POSUIT*, etc.

7)	Latín vulgar	Portugués	Galego	Castelán
	DĒDIT > DĒDUT	deu	deu	dio
	vĒNIT > vĒNUT	veio	veu	vino
	vĪDIT > vĪDUT	viu	viu	vio
	FĒCIT	fez	fixo	hizo
	DĪXIT	disse	dixo	dijo

Así, tras defender que as formas centrais *comió* e *partió* son analóxicas de *dió* e que este provén un antigo *DĒDUT* > [djew] > [djow] > [djo], Craddock sostén algo de especial interese para o caso que nos ocupa: «It should be noted in this context that the hypothetical forms /komío/, /partío/ cannot be held accountable for the 3sg of irregular preterites, as in OCast. /véno/, /fédzo/, etc. since the same types emerged in Old Galician, a language faithful to the PHR prototypes /koméw/ and /partíw/» (Craddock 1983: 11).

Con isto Craddock está a dicirnos que a semivogal *-[w]* dos perfectos débiles galegos non puido nos dialectos noroccidentais galegos disparar un proceso analóxico que insira unha vogal final *-[o]* nos perfectos fortes. Se isto é así, e creo

que existen razóns teóricas suficientes para que así sexa, *tivo* non puido tomar a súa vogal final de *cantou*, *comeu*, *pediu* ~ *pedío*, nin puido influír sobre ela a semivogal de *deu* nin a de *viu*³. A única fonte da vogal era *vẽo*, que na fase medieval era un hiato. E isto preséntanos problemas de cronoloxía que despois terei que afrontar⁴.

Analícemos detidamente agora os cambios supostos para o galego pola explicación tradicional. Santamarina propón para o galego actual SNP cun alomorfo /o/ ante consoante (*fixo*, *quixo*) e outro /w/ ante vogal (*deu*, *comiu*); e parece establecer unha relación de derivación: «P³: SNP /Ø/, en general. Alomorfo: [-o] para el Pf., que al no ser núcleo silábico se realiza [-u]: *dixo*, *cantóu*» (Santamarina 1974: 23). Polo tanto, Santamarina parece propor un esquema coma o de (8):

- 8) Morfoloxía: [o] no 3SG.IND.PRT.PFV e [Ø] no resto;
(Morfo)Fonoloxía: [o] realízase [o] se núcleo de sílaba (*fixo*) e [w] se marxe (*comeu*)

A selección de [o] e [Ø] en (8) está gobernada morfoloxicamente; a selección [o] e [w], aparentemente, por vía fonolóxica. A situación descrita para o galego actual en (8) é similar á que se daba no século XIII trala adxunción de /o/. Ora ben, se fose certo que a creación de *tivo* se produciu por analogía cos perfectos fracos, os falantes tiveron que crear un novo alomorfo [o] vocálico a partir dun vello morfo semivocálico [w] previo, para despois pólos en distribución complementaria; antes da aparición das formas *tivo*, en galego reinaba un esquema coma o de (9):

- 9) 3SG.IND.PRT.PFV
V]TEMA + /w/SNP]V (*cantou*, *colleu*, *partiu*)

Este esquema de (9) representaba as condicións lingüísticas previas ó cambio. A partir deste esquema, que analiza formas coma *cantou*, *comeu* e *partiu*, para poder producir formas coma *tivo* os falantes tiveron extraer un tipo de regularidade coma a de (10):

³ Trala caída en latín vulgar de /d/ en DĒDUT e en VĪDUT, produciuse un hiato que pronto debeu resolverse en ditongo: [dĕdut] > [dĕ.ut] > [dĕwt] e [βĭdut] > [βi.ut] > [βiwt]; en galego, este *deu* e *viu* xa se fundiron coas outras formas dos perfectos febles. Dado que o /d/ de DĒDUT e VĪDUT caeu antes ca /n/ de VĒNUT, [βĕnut] > [βĕnot] mantívose o tempo suficiente para a crear *fezo*.

⁴ No galego de Fisterra, Cee, Carnota existe unha forma *ven* para a 3SG.IND.PRT.PFV que quizais remonte a VĒNĪT. En principio dubido dunha evolución semellante á de -ANUM > *án*.

- 10) 3SG.IND.PRT.PFV
/vogal dorsal/SNP]V

que se expresaría de dous xeitos diversos, segundo (11a, b):

- 11) a) V]C]RAÍZ + /o/SNP]V (*fēz + o > fē.zo*)
b) V]TEMA + /w/SNP]V (*come + u > co.méu*)

O proceso analóxico debería ignorar a diferente calidade das vogais SNP, as diferenzas na posición e na estrutura silábicas e as diferenzas na posición do acento: formas verbais oxítonas rematadas en ditongo (*comeu*) crean verbos paroxítonos rematados en vogal (*tivo*).

Con todo, existe unha diferenza fundamental entre os dialectos noroccidentais e os dialectos centrais. A evolución dos romances centrais provocou a monotongación de [ow], de xeito que, na primeira conxugación, formas coma [kan'tow] evoluíron moi cedo a [kan'to]; e unha serie de cambios analóxicos pouco coñecidos, levaron á creación de formas coma *comió* e *bebió* nos romances centrais (salvo algúns dialectos asturleonese occidentais que, coma o galego, mantiveron [ew] ~ [iw] nos pretéritos febles e introduciron [o] nos pretéritos fortes). Estas evolucións aumentaron significativamente a presenza de -o (aínda que tónico) como marca de 3SG.IND.PRT.PFV, o que puido axudar na consolidación ou expansión de -o (nese caso átono) nos pretéritos fortes casteláns⁵.

É notorio que ningún destes cambios fonolóxicos nin analóxicos actuou en galego (Fernández Rei 1990: 87-88):

- As formas galegas da C1 seguen mantendo o ditongo [ow].
- As formas da C2 manteñen [ew] na maioría dos dialectos; menos dialectos presentan [iw] e, ás veces, [iɔ].
- As formas da C3 manteñen [iw] na maioría dos dialectos, e ás veces [iɔ]; menos dialectos presentan [ew].

A cuestión é saber cal era a natureza, silabidade e grao de abertura das vogais finais de formas coma *pediu* - *pedío* na Idade Media. Se nos fixamos na situación medieval descrita por Maia (1986) vemos que, na C1 na 3SG «encontra-se a terminação -ou, a mesma que se conserva aínda no portugués e no galego» (1986: 743). Na C2, nos documentos da rexión portuguesa «encontra-se a terminação

⁵ Nótese que estas prevencións sobre os romances centrais carecen de sentido se Craddock, Penny e Lloyd están no certo, como eu creo.

-*eo* ou -*eu*». Nótese que unha grafía -*eo* non significa necesariamente que a vogal final sexa unha vogal silábica [o] e non unha semivogal [ɔ]. Porén, «diferente é a situación revelada pelos documentos da Galiza», pois os verbos que se «enquadram regularmente» na C2 ofrecen formas terminadas en -*eu* (Maia 1986: 744); só nos verbos que oscilan entre a C2 e a C3 aparecen formas tipo -*eu* e -*eo* e formas tipo -*ío*: *escreveu*, *escreveo* e *escriviu*. Nada di das formas da C3, que posiblemente terían consistentemente [ɔ] final. De feito, a pesar do rigoroso estudo sobre as vogais dorsais finais, Maia non profunda na realización do segmento final das secuencias -*eo*, -*eu*, -*ío*, -*iu* dos verbos.

Nunes comenta que, en virtude da caída do *ĩ* da terminación -*āũĩr* e -*ĩũĩr*, aquela semivogal *u* uniuse á vogal temática dos verbos «as quais continuaram acentuadas e, consonte a regra» formaron os ditongos *ou*, *eu* e *iu* (1933: 307). Sería difícil explicar o paso dun ditongo decrecente tónico a un hiato na historia da fonoloxía do galego neste contexto. Comentando as grafías *eo* ou *ío*, Nunes sinala que «é duvidoso se pelo primeiro proceso [escribir *eo*, FDG] os antigos queriam indicar que não consideravam ditongo esse dígrafo» (312, n. 2).

O que estamos a ver na oscilación dos documentos galegos parece ser unha preferencia clara pola disimilación do segundo elemento do ditongo: -*eu*, consistentemente, nas formas da C2, cunha vogal media pechada seguida dunha semivogal pechada; e -*ío* na C3, con preferencia por unha vogal pechada no núcleo seguida dunha semivogal media pechada na marxe; e todo isto, simplemente no caso de que -*ío* non fose máis ca unha variante gráfica de -*iu*, ou sexa, que -*ío* simplemente representase -[iw]. Hoxe -[iw] é a terminación maioritaria na C3.

Esta non é unha cuestión segura, pero parece que a realización prototípica do SNP dos pretéritos febles era máis ben [w] ca [ɔ] (moito menos [o]). Pouca presenza de -[ɔ] para desenvolver procesos analóxicos tan poderosos.

Por todas estas razóns considero que se debe someter a revisión a explicación da orixe da vogal final de *tivo* como analóxica da vogal final de *cantou*, *comeu* e *partiu*. De feito, non son o primeiro en desconfiar desta explicación. Xa Leite de Vasconcellos, apoiándose na leve dúbida de Diez (1874) para explicar o -*o* en español⁶, propuña para formas similares do mirandés unha orixe distinta:

⁶ «Il est difficile d'expliquer l'*o* de la 3e sing. autrement que par une influence de la conjugaison faible, dont l'*o* correspondant est du reste accentué» ['é difícil explicar o *o* da 3^a sg como non sexa pola influencia da conxugación feble, cuxo *o* correspondente é, en todo caso, tónico'] (Diez 1874 : 168).

O *-o* poderá explicar-se por analogia com a labial final da 3.ª pessoa do plural, e pelo desejo de distinguir a 1.ª e a 3.ª pessoa do singular entre si, ou como lembra Diez, por influencia do *-o* dos pretéritos fracos, razón porém que elle attenua, notando que este *-o* é accentuado. O não haver *-o* em portuguêz, onde a distincção entre a 1.ª e a 3.ª pessoa, quando se opera, — e opera-se quasi sempre—, resulta do que se chama metaphonia (*tive* — *teve*, *vim* — *veio*, *pus* — *pôs*, *fiz* — *fês*, *pude* — *pôde*, *li* — *leu*) depõe a favor da minha explicação, pois, do contrario, poder-se-hia tambem nesta lingoa esperar *-o*, como em gallego acontece. Esta influencia, que supponho se exerceu do plural no singular, é inversa da que se deu com relação á 3.ª pessoal do plural dos preteritos em *-órũ*. Fica assim certo parallelismo:

tub-o tubir-ũ
bin-o benir-ũ
puʃ-o punir-ũ

Note-se que o *-o* das primeiras fórmaz se pronuncia *-u*» (Vasconcellos 1900: 393-394).

Vasconcellos propón a extensión analóxica do /u/ final de *punir-ũ*. Para o gallego e o castelán, habería que pensar nunha extensión analóxica igual do /o/ final de *puxeron - pusieron*. Isto suporía que o falante crea un padrón morfofonolóxico entre o /o/ da terminación *-ron* e a propiedade morfosintáctica 3.ª persoa e que leva ese padrón á 3SG. Ademais, debe ignorar que a vogal final de *punirũ* é nasal e a de *puxo* é oral, de modo que o proceso analóxico non ve *toda a vogal*.

Dado que as formas con *-o* final na 3SG existen hoxe só en Trás-Os-Montes, esta explicación levanta máis problemas dos que soluciona. Segundo razoza Vasconcellos, como en portuguêz estándar a 3PL é *cantaram*, en que *-am* encobre un ditongo átono *-[ẽw̃]*, non habería sustento para a extensión analóxica de *-o* na 3SG nesta lingua. Porén, hoxe sabemos que:

- a. A aparición de *-o* en *tivo* é anterior á extensión analóxica das vogais altas radicais das 1SG.IND.PRES.PFV á 3SG. Deste xeito, *teve*, *fez*, *pos* aínda eran suficientemente distintas de *tive*, *fiz*, *pus* cando se crearon *fezo*, *poso*; as formas *fizo* e *puso* son máis tardías ca *fezo* e *poso*, que aínda existen nos territorios de fala galega⁷. Polo tanto, neste grupo de verbos non eran necesarias para desfacer ningún sincretismo. Máis aínda, o antigo *vẽo* resultou en gallego *veu* e

⁷ Formas coma *tevo - tivo* recóllense en Luarca; tamén aparecen en asturiano *feixo* e *fexo* (García de Diego 1959: 167).

non **viño*, paralelo ó mirandés e castelán *vino*. Polo tanto, a aparición de *-o* na 3SG, de *-n* na 1SG en formas tipo *fixen*, *quixen*, *dixen*, *houben* e a extensión da vogal radical da 1SG a todo o IND.PRT.PFV son procesos independentes. En galego, produciuse en primeiro lugar o incremento de *-o* e, só despois, de xeito independente, a extensión da VR a todo o IND.PRT.PFV (*tiveches*, *tivo*, *tivemos*, *tivestes*) e a nasalización da 1SG (*tiven*, que xa non era necesaria des que existían formas na 3SG rematadas en *-o*).

- b. A ditongación portuguesa de *-ron* a *-ram* é posterior á aparición de *-o* en *tivo*; a ditongación e fusión das terminacións nasais en [ẽw̃] comeza a proliferar entre os séculos XIV e XV e consolídase, no centro e sur de Portugal, no XVI; pola contra, a adxunción de *-o* comezou a deixar pegadas a partir do XIII, tanto na documentación da prosa notarial coma nas cantigas. Polo tanto, o *-o-* de *-ron* estaba dispoñible en portugués para disparar o proceso de analoxía. Por exemplo, Maia (1986: 740) afirma para os documentos portugueses de entre o XIII e o XVI:

Quanto à terminação latina -UNT, as formas da 3.ª pessoa do plural do pretérito perfeito terminam normalmente em *-ô*, *-om* ou *-on* durante todo o período estudado. [...] Registam-se ainda alguns exemplos, pouco numerosos, de formas terminadas em *-ũ*, *-um*, durante o século XIII e primeira metade do século XIV. [...] As terminações inicialmente distintas — *-ã* > -ANT e *-ô* > -UNT — começam a confundir-se desde o século XIII, mas mais intensamente a partir do século XV (Maia 1986: 738-741, *passim*).

Máis aínda, na rexión de Entre Douro e Minho, a vogal que se consolida na confusión das terminacións -ANT, -UNT e -ANUM é *-o*, pronunciado [u], sen que facilite a aparición ou consolidación de formas con *-o* na 3SG:

Le lat. -VNT dans les verbes est représenté en portugais ancien par *-om*. Dans la langue de Guimarães au XVIIe siècle, on trouve encore dans les mss.: *vierom*, *despacharom*, *mandarom*. Aujourd'hui l'*-ô* (= *-om*) se conserve dans une grande partie du Sud, où il alterne avec *-ũ* et avec *-o'* (*-u'*); en Entre-Douro-e-Minho, à Sinfães et à Rêsende, on dit couramment *-o'* (*-u'*). Dans la Beira, de même qu'à Tras-os-Montes, on trouve *-ũ* et *-ão*. Exs.: *forô*, *forũ*, *foro*, *forão* «foram» (Vasconcellos 1901: 102)⁸.

⁸ Segundo Boléo e Silva (1962: 325-326), no falar miñoto *ã* > *ão* (*manhã* > *manhão*), mais aínda se mantén a antiga terminación *-om* en palabras coma *pão* ou *irmão*.

Sequeira (1957) rexistra no falar interamnense *eu estebe - ele estibe, eu fez - ele fiz - eles fizero, eu pôde - ele pude, eu pôs - ele pus, eu quês - ele quis* ou *quês - eles quijero, eu tebe - ele tive - eles tiberro*. Nesta área, «o ditongo *-ão* (grafado *-am* ou *-ão*) reduz-se sucesivamente a *-om* e a *-um*, e a seguir, perda a rresonância para ficar apenas a vogal *-o* (proferida *-u*, claro está)» (Sequeira 1957: 21). Isto determina que a 3PL.IND.PRT.PFV de *andar* sexa *andaro*.

En definitiva, as formas *tivo* só sobreviven en Trás-os-Montes, cerca da área en que se fala mirandés e onde son frecuentes os contactos co galego, leonés e castelán.

3.5. Cronoloxía relativa en galego e nos romances centrais

A adxunción de *-o* é máis antiga nos dialectos centrais. Menéndez Pidal (1950: 364-366) encontra *fezot, venot* nas *Glosas Emilianenses* (século x), *conuvo* ‘coñeceu’ en *Mio Cid*, *adduxo* e *aduxo* nun texto latino leonés (?) de 953, *presot* ‘prende’ nun texto latino de Clunia de 1030 e noutro de Huesca de 1095, *remaso* ‘remaneceu’ en textos de Eslonza (León) do 1050. Lapesa dá con asterisco (*) as formas con *-e* para o castelán antigo: «Así, *fēcīt* dio *hizo*, y no **feze*, y lo mismo ocurrió en los demás casos: *vēñīt* > *vino* (no **vene*), *habuīt* > *hubo* (no **hobe*), *dēdīt* > *dio* (no **diede*), *prēsīt* > *priso* (no **prese*)» (Lapesa 2000: 770). As formas con asterisco non se documentan en castelán.

A introdución e consolidación de *-o* en galego parece máis tardía:

En las fuentes del siglo XIII se fueron imponiendo las variantes con una desinencia *-o* analógica de la que podían tener los pretéritos regulares de la segunda y de la tercera conjugación [...] La alternancia entre las desinencias *-o* (*disso, diso, dixo; ouuo* ‘hubo, ha habido’; *coubu* ‘cupu: ha cabido’; *fezo; estevo* ‘estuvo, ha estado’; etc.), *-e* (*disse, dise, dyse; ouve, coube, feze, esteve*, etc.) y ‘cero’ (*fez* ‘hizo, ha hecho; *pos* ‘puso, ha puesto’; *quis* ‘quiso, ha querido’...), con tendencia al predominio de la primera, es patente en la traducción de la *Primera Crónica General* y de la *Crónica de Castilla*, mientras que en la *Crónica Troiana* Fernán Martís utilizó casi exclusivamente la innovadora en *-o*, que predomina también, aunque menos rotundamente, en la parte de esta traducción no escrita por él y en los títulos de los capítulos (Mariño 2008: 93-94).

As traducións da *Primera Crónica General* e da *Crónica de Castilla* son de 1295-1312; a tradución da *Crónica Troiana* é de 1373. As atestacións máis anti-

gas de *-o* que Maia (1986: 746) localiza son *plougo* 1247 en Lugo, *prouvo* 1278 en Lugo, *teuo* 1281 en Lugo, *fezo* 1298 en Lugo, *esteuo* 1310 en Lugo, *quiso* 1325 en Pontevedra, *diffo* 1333 na Coruña e Ourense, *ouuvo* 1414 en Lugo e *trouxo* 1500 en Ourense; as atestacións máis modernas de formas con *-elØ* son: *fez* en 1450 en Lugo, *ouve* 1506 en Pontevedra, *teue* 1290 en Pontevedra e *prougue* 1299 en Pontevedra. Boullón Agrelo e Monteagudo (2009: 68) localizan *dixu*, *figu* en 1241.

Aponme Ramón Mariño que as formas con *-o* puideron existir en galego antes na fala ca na escrita; os romances centrais diferenciaríanse do galego só nun problema de cronoloxía: aceptaron antes có galego as formas escritas con *-o*, aínda que todos as tiñan desde a súa orixe na fala. Desgraciadamente, carezo de datos sobre o comportamento destas formas verbais nos documentos galegos latinos anteriores ó xurdimento do romance; tampouco sabemos como era a lingua falada na Galicia entre os séculos XI e XIV. As atestacións escritas galegas poden tanto representar antigas formas faladas que pasan pouco a pouco á escrita coma resultar da aparición de innovacións; poden, incluso, representar os primeiros usos, aparecidos no mundo dos letrados, precisamente, aqueles que máis contacto podían ter co castelán... De feito, que o galego de Fisterra aínda conserve *ven*, posible descendente directo de *VĒNĪT*, constituiría un último indicio da penetración tardía das formas con *-o* en galego. Parafraseando a Maia poderíamos dicir que a consolidación das formas con *-o* en castelán puido *alterar o estatus sociolingüístico* de posibles formas antigas galegas con *-o*. As formas con *-o* triunfaron onde o castelán estaba cerca (ou máis cerca) e non onde non estaba tan presente.

Parece prudente concluír que as formas con *-o* son máis antigas nos romances centrais e posteriores nos romances occidentais; e é seguro que as formas *teve* e *fez* duran máis nos romances occidentais e desaparecen antes dos romances centrais. Este parece un claro indicio de avance gradual de oriente a occidente. Posiblemente as formas con *-o* naceron no centro da Península e foron importadas no occidente; ¿axudou o seu triunfo no centro á súa difusión no noroeste? A fronteira política que separa Galicia de Portugal supuxo un obstáculo para o avance da introdución de *-o*, que se estendeu por todo o galego e só nas áreas de Portugal en que se verifica un contacto entre o portugués, leonés, castelán e galego, i.e., na faixa norleste de Portugal. No resto de Portugal, o cambio ben nunca se consolidou, ben nunca se produciu.

4. É O SNP */o/* EN *FIXO* RESULTADO DUN PROCESO DE CONTACTO COS ROMANCES CENTRAIS?

Na lingüística de contacto fábase de *pivotes*, estruturas da lingua replicante que eran aproveitadas para introducir elementos da lingua replicada. Cando Yaron Matras (2009: 241) analiza o fenómeno de *pivot-matching* sinala que os «speakers map abstract functions from one language onto word-forms of another».

Os falantes do galego medieval presentaban no seu repertorio lingüístico un esquema con moita forza léxica (véxase Bybee 2001, 2010) que ligaba 3SG.IND.PRT.PFV con */o/* silábico precedido de sílaba tónica nunha forma verbal tan usada coma *vẽo*; algúns falantes coñecían un esquema parecido produtivo para algunhas formas castelás ou leonesas moi comúns (*quiso, vino, puso*); as formas leonesas mesmo estaban en contacto xeográfico coas solucións galegas, no contínuum xeolectal do norte da Península. Como consecuencia, é posible que estendesen o esquema de *vẽo* ás formas galegas que están marcadas coas mesmas propiedades morfosintácticas 3SG.IND.PRT.PFV e que deixarían o */o/* silábico en posición final e precedido de sílaba tónica: *fez > fezo, quis > quiso, soube > soubo*; nisto, quizais seguían o modelo castelán a partir dun pivote galego: *vẽo*. Factores sociais coma o prestixio e a presenza do castelán consolidaron este novo padrón aplicado a *fezo, soubo*, etc. A contigüidade xeográfica coas falas leonesas puido tamén axudar.

Por partes do aragonés tamén se produciu a extensión do SNP */o/* (aínda que dun xeito, que aquí non podo abordar, radicalmente distinto ca no galego), como mostran os escasos datos que ofrece Zamora Vicente (1989: 270-274): *dié* ‘deu’ en Ansó, Hecho, Campo de Jaca, Aragüés; *dió* ‘deu’ en Ansó, Martillué, Bielsa; *fizo* ‘fixo’ en Jaca, Panticosa, Loarre, Biescas, Bolea, Buesa; *fice* ‘fixo’ en Embún; *estíe* ‘estivo’ en Aragüés, en Hecho; *estió* ‘estivo’ en Bielsa.

O repertorio lingüístico non inclúe só palabras, «but also their formation and combination rules»; neste caso, o padrón que liga 3SG.IND.PRT.PFV con */o/* silábico final precedido de sílaba tónica nunha forma verbal. Este proceso non implica isomorfismo, de modo que houbera que tomar as palabras españolas completas, senón «a one-to-one match between constructions or even just construction types», de modo que simplemente se pode replicar unha regra ou padrón coma o que liga 3SG.IND.PRT.PFV con */o/* e acento na sílaba á esquerda. Como era de esperar, este proceso é creativo porque o falante selecciona e xunta «building blocks

that will ensure maximum communicative effectiveness in carrying out the task and accomplishing the communicative goal» (Matras 2009: 243).

O argumento en contra desta hipótese máis poderoso é que o castelán tiña escasa presenza na Galicia da Baixa Idade Media. Recalde (2002/2003: 51-58) válese intelixentemente deste poderoso argumento para criticar a *hipótese castelanista da gheada*. Ora ben, a teoría das *Sprachbünde* e da converxencia non precisa de grupos numerosos de bilingües, da existencia do fenómeno urbano, de cambios desde arriba, dunha escola forte ou dunha sociedade pouco estratificada ou con facilidades para a mobilidade. Só precisa da existencia dalgúns bilingües (nin sequera de bilingües perfectos) e de contacto lingüístico entre os membros de diversas comunidades de fala..., porque os fenómenos entre as falas de varias linguas se estenden e comparten (incluso desde abaixo) coma os das falas dunha mesma lingua; o resto son dinámicas sociais, pois as comunidades medievais e modernas galegas non estaban illadas: os seus habitantes movíanse, emigraban; as comunidades intercambiaban os seus membros: ¿como se poden explicar, se non, as áreas xeolectais, definidas como espazos xeográficos que comparten trazos?

En todo caso, se aplicamos o método de Freixeiro Mato que viamos arriba para detectar castelanismos, creo que as formas *tivo* cumpren todos os requisitos (e algúns máis) para seren sospeitosas:

- a. é un cambio compartido por galego, asturleonés e castelán que non se dá no portugués;
- b. é un caso de converxencia coa lingua dominante e máis prestixiosa;
- c. a fronteira política case coincide coa fronteira lingüística;
- d. as formas *tivo* en Portugal aparecen en contexto de contacto cos romances centrais;
- e. o fenómeno é máis antigo nos romances centrais ca en galego e consolidouse antes nos romances centrais ca no galego;
- f. existen dúbidas razoables sobre as causas estritamente lingüísticas á hora de propor unha explicación unicamente baseada na analoxía coas formas dos perfectos fracos, en canto a explicación para o castelán é máis natural en termos lingüísticos.

Por todas estas razóns sería razoable explorar máis detidamente a hipótese de que as formas *tivo* son converxentes cos romances centrais en xeral e co castelán en particular. A penetración ou a creación / consolidación das formas *tivo* puideron axudarse de factores verticais e horizontais: o contacto xeográfico galego / leonés, dun lado, e o contacto sociolingüístico galego / castelán, do outro.

Se alguén cunha análise máis demorada conseguise demostrar a orixe castelanizante de *tivo*, unha orixe aparentemente igual de castelanizante do que formas coma *posible*, *Galicia*, *dicir*, *recibir*, etc., ¿que facemos con *fixo*, *quixo*, *tivo*, *houbo*?: ¿condenalas e borralas coma esoutras formas indesexables que deturpan a pureza primitiva da lingua galega?, ¿usalas con coa normalidade con que usamos formas coma *fixemos*?

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AGAL (1988): *Guía práctico de verbos galegos conjugados*. AGAL.
- AGAL (1989): *Estudo Crítico das Normas Ortográficas e Morfolóxicas do idioma galego (Instituto da Lingua Galega - Real Academia Galega 1982)*. Ourense: AGAL.
- AIKHENVALD, A. (2007): «Grammars in Contact: A Cross-Linguistic Perspective», en A. Y. AIKHENVALD / R. M. W. DIXON (eds.), *Grammar in contact. A cross-linguistic typology*. Oxford: Oxford University Press, 1-66.
- BOULLÓN AGRELO, A. I. / H. MONTEAGUDO (2009): *De verbo a verbo*. Santiago de Compostela: Universidade.
- BYBEE, J. (2001): *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BYBEE, J. (2010): *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BYNON, T. (1977): *Historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press (cit. pola tradución española: *Lingüística histórica*. Madrid: Gredos, 1981).
- CARDOSO, J. N. P. CORRÊA (1995): «O dialecto misto de Deilão», *Biblos* LXXI, 228-258.
- CINTRA, L. F. LINDLEY (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo*. Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos.
- COSERIU, E. (1988): *Sincronía, diacronía e historia*. Madrid: Gredos.
- CRADDOCK, J. R. (1983): «Descending diphthongs and the regular preterite in Hispano-Romance», *Bulletin of Hispanic Linguistics* 60, 1-14.
- D'OVIDIO, F. (1881): *Portoghese (e gallego)*. Imola: Tip. d'Ignazio Galeati e Figlio.
- DIEZ, F. (1874): *Grammaire des langues romanes. Tome Deuxième*. Paris: Librairie A. Frank.
- DUBERT GARCÍA, F. (2010): «As formas *camín* e *chen* en galego e asturiano: solucións supra-rexionais, solucións rexionais e contínuum xeolectal», *Revista de Filología Románica* 27, 29-58.
- FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, I. (2011): *La lengua de Castilla y la formación del español*. Madrid: RAE.
- FERNÁNDEZ REI, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- FERREIRO, M. (1995): *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laivento.
- FREIXEIRO MATO, X. R. (1998): *Gramática da lingua galega I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.

- GARCÍA ARIAS, X. LL. (2003): *Gramática histórica de la lengua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- GARCÍA DE DIEGO, V. (1959): *Manual de dialectología española*. Madrid: Cultura Hispánica.
- HOCK, H. H. (1991): *Principles of Historical Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- HUBER, J. (1933): *Alportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winter (cit. pola tradución portuguesa: *Gramática do português antigo*. Lisboa: Fundação C. Gulbenkian, 1986).
- JENDRASCHECK, G. (2007): «Basque in contact with Romance Languages», en Alexandra Y. AIKHENVALD / R. M. W. DIXON (eds.), *Grammar in contact. A cross-linguistic typology*. Oxford: Oxford University Press, 143-162.
- JESPERSEN, O. (1922): *Language. Its nature, development and origin*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- LANGACKER, R. W. (2000): «A dynamic usage-based model», en M. BARLOW / S. KEMMER, *Usage based models of language*. Stanford: CSLI, 1-63.
- LAPESA, R. (2000): «Morfosintaxis histórica del verbo español», en R. CANO AGUILAR / M. T. ECHENIQUE ELIZONDO (eds.), *Estudios de morfosintaxis histórica del español. Tomo II*. Madrid: Gredos, 730-888.
- LAUSBERG, H. (1962): *Romanische Sprachwissenschaft*. Berlín: Walter De Gruyter (cit. pola tradución portuguesa: *Linguística românica*. Lisboa: Fundação C. Gulbenkian, 1981²).
- LLOYD, P. M. (1987): *From Latin to Spanish. Vol. 1: Historical phonology and morphology of the Spanish language*. Philadelphia: American Philosophical Society (cit. pola tradución española: *Del latín al español*. Madrid: Gredos, 1993).
- LORENZO, R. (1987): «Algunhas consideracións sobre a *História do galego-português* de Clarinda de Azevedo Maia», *Verba* 14, 441-488.
- MAIA, C. DE AZEVEDO (1986): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian / Junta de Investigação Científica e Tecnológica.
- MAIA, C. DE AZEVEDO (2001): «Fronteras del español: aspectos históricos y sociolingüísticos del contacto con el portugués en la frontera territorial», en *II Congreso Internacional de la Lengua Española: El español en la sociedad de la información, Valladolid, 16-19 de octubre de 2001*. Edición dixital en: http://congresosdelalengua.es/valladolid/ponencias/unidad_diversidad_del_espanol/5_espanol_y_portugues/azevedo_c.htm#Llamada0 [consultado o 10/02/2011].
- MARIÑO, R. (2008): *Historia de la lengua gallega*. Muenchen: Lincom GmbH.
- MATRAS, Y. (2009): *Language contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1940): *Manual de gramática histórica española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1950): *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MERAIO BELASCO, P. (2009): «De híbridos e liberdades», en *Vieiros*. Edición dixital: <http://www.vieiros.com/columnas/opinion/888/de-hibridos-e-liberdades> [consultada o 10/02/2011].
- MILROY, J. / L. MILROY (1991): *Authority in Language*. London/New York: Routledge.
- MOLL, F. DE B. (1952): *Gramática histórica catalana*. Madrid: Gredos.
- MONTEAGUDO, H. (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- NETO, S. DA SILVA (1988): *História da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Presença.
- NUNES, J. J. (1933): *Compêndio de gramática histórica portuguesa*. Lisboa: Clássica Editora.
- PENNY, R. (2002): *A History of the Spanish Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

- PIEL, J.M. (1944): «A flexão verbal do português (estudo de morfologia histórica)», *Biblos* 20, 359-404 (cit. pola edición de *Estudos de linguística histórica galegoportuguesa*. Lisboa: Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1989, 213-244).
- RECALDE, M. (2002/2003): «The Castilianist theory of the origin of the *gheada* revisited», *Estudios de sociolingüística* 3(2) / 4(1), 43-74.
- ROHLFS, G. (1956): *Die lexikalische Differenzierung der romanischen sprachen*. Munchen: Bayerischen Akademie der Wissenschaften (cit. pola tradución española: *Diferenciación léxica de las lenguas románicas*. Madrid: CSIC, 1960).
- SANTAMARINA, A. (1974): *El verbo gallego*. Santiago de Compostela: Universidade.
- SANTOS, M. J. DE MOURA (1967): *Os falares fronteiriços de Trás-os-Montes*. Coimbra: Instituto de Estudos Románicos.
- SEQUEIRA, F. J. MARTINS (1957): *Apontamentos acerca do falar do Baixo-Minho*. Lisboa: Edições da 'Revista de Portugal'.
- VASCONCELLOS, J. LEITE DE (1900): *Estudos de filologia mirandesa*, Vol. 1. Lisboa.
- VASCONCELLOS, J. LEITE DE (1901): *Esquisse d'une dialectologie portugaise*. Lisboa / Paris: Aillaud & Cie.
- VARELA BARREIRO, X. (1997): «A evolución do radical dos pretéritos irregulares sigmáticos», en R. ÁLVAREZ / D. VILAVEDRA (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe a Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade, vol. 1, 1 047-1 072.
- WILLIAMS, E. B. (1938): *From Latin to Portuguese. Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language*. Philadelphia/London: Oxford University Press (cit. pola tradución portuguesa: *Do latim ao português*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1975).
- ZAMORA VICENTE, A. (1989): *Dialectología española*. Madrid: Gredos.

